

// **Eerst inden Lande van puchte wouende**
Van specht

// Malender-land sone die reuconest-land of
 hanc van min heere te seene. xij **te holt**
 // **thans woude camer.** *Dez her- al her-*
te holt her- sone

// **De woude her- poudet sone hand die molen**
 // **meer en een stic lande die dinst hand die**
 // **more luy den comen wils en 1. stic lande die**

De leenregisters

J.C. Kort

I N H O U D

INLEIDING	143
Definiëring van de bron	143
1 HISTORISCHE SITUERING	145
2 ADMINISTRATIEVE ONTSTAANSGESCHIEDENIS	147
Ontstaansgeschiedenis van de bron	147
Verspreiding van het leenstelsel	148
Formulieren	148
3 VISUELE KENNISMAKING	150
4 BRONKRITISCH COMMENTAAR	156
Interpretatie en betrouwbaarheid van de gegevens in de bron	156
Gerelateerde en toetsingsbronnen	157
Mogelijke gebruikswijzen van de bron in historisch onderzoek	158
NOTEN	159
BIJLAGEN	161
A Vindplaatsen	161
B Gedrukte bronnen en literatuur	161
Gedrukte bronnen	161
Literatuur	162
C Begrippenlijst	163

INLEIDING

Definiëring van de bron

In dit broncommentaar ligt de nadruk op de leenregisters uit Holland, Utrecht, Gelderland en Brabant. Leenregisters bevatten de registratie van de door een leenheer gedane beleningen. Anders gezegd, het zijn registers van akten van belening, uitgegaan van een bepaald leenhof. Meestal zijn deze registers chronologisch ingericht. Vroeg of laat wordt bij de chronologische registratie een nadere toegang noodzakelijk om de akten betreffende één en hetzelfde leen gemakkelijk bijeen te kunnen zoeken. Deze toegang is het repertorium, een term die de registratie daar zelf voor gebruikte.¹

Leenregisters zijn in Nederland bekend vanaf de veertiende eeuw. De landsheren zoals de bisschop van Utrecht, de hertogen van Brabant en Gelre en de graaf van Holland begonnen als eersten met deze registratie. Jan III, hertog van Brabant, startte de eigen registratie – overigens niet met gehele akten maar alleen met notities daarvan – in 1312.² Willem, hertog van Gelre, ving aan in 1376³ en Floris van Wevelichoven, bisschop van Utrecht, maakte een begin met de registratie in de periode 1381-1382.⁴ Het Utrechts leenregister was gebaseerd op een of meerdere oudere, verloren gegane exemplaren, aangelegd tijdens het episcopaat van Arnold van Hoerne en Jan van Virneburg. De graaf van Holland is strikt gesproken het laatst, omdat de ononderbroken serie leenregisters pas begint in 1417.⁵ Daar staat tegenover dat de leenakten van de graaf vanaf 1316 zijn opgenomen in zijn algemene registers,⁶ zodat hij feitelijk eerder startte.

De leenregisters bevatten afschriften van volledige leenakten, waarvan hoogstens het formulier kon worden ingekort. Deze registers waren bestemd voor de leenheer, die daarmee de door hem verrichte handelingen bijhield. Gelijktijdig met de registratie werd een volledige leenakte op een stuk perkament geschreven en voorzien van het zegel van de leenheer. Deze oorkonde was het exemplaar van de leenakte voor de leenman, die daar prijs op stelde. De oudst overgeleverde oorkonde uit Holland dateert van 1199.⁷ Tot het einde van het leenstelsel bleef deze oorkonde het middel van de leenman om zijn rechten te staven. In noodgevallen – bijvoorbeeld bij verlies door brand – kon hij een beroep doen op de registratie van zijn leenheer, die hem een nieuwe oorkonde kon uitreiken.

Veel beleningen werden echter tot in de veertiende eeuw niet geboekstaafd, maar slechts mondeling afgehandeld. Bij toeval rest hiervan een mededeling uit 1199 door leenmannen van de heer van Voorne, die getuigden van hun mondelinge belening. Deze werd erkend en vervolgens in een akte voor de abdij Marienweerd vastgelegd.⁸ Uit het boven-

staande blijkt dus dat de registratie der lenen in de leenregisters in de veertiende eeuw goed op gang kwam. De registratie werd daarna voortgezet tot de Bataafse omwenteling in 1795. Reeds in september van dat jaar gingen de provinciale Provisionele Representanten over tot afschaffing van het leenstelsel of zij verwezen de zaak naar de Nationale Vergadering.⁹ Het voorstel van de eerste Nationale Vergadering dienaangaande werd echter verworpen; pas het voorstel van de tweede Nationale Vergadering werd op 23 april 1798 aangenomen. Inmiddels waren de activiteiten van de leenkamers grotendeels tot stilstand gekomen, omdat leenmannen in afwachting van de nieuwe regeling hun lenen niet meer verhieven. Alleen de grootste leenhoven zoals die van Holland, Wassenaar en Vianen wisten hun bestaan te rekken tot 1798 of zelfs -mondjesmaat- tot 1802.

1 HISTORISCHE SITUERING

Het leenstelsel, waarvan leenregisters de administratieve neerslag zijn, kwam tot ontwikkeling tijdens Karel de Grote (768-814). Hij legde hiermee een bestaande praktijk vast. Deze was eenvoudig: een man zwoer een heer met raad en daad – op te vatten in militaire zin – bij te zullen staan en de heer nam hem aan. Aldus was de persoonlijke band tussen leenheer en leenman ontstaan. De leenman ontving in ruil voor zijn dienst gewoonlijk een stuk land, waarmee hij in zijn onderhoud kon voorzien. In tegenstelling tot de huurder of pachter was de leenman geen regelmatig afdracht van zijn bezit verschuldigd. Deze vorm van bezit komt overeen met het huidige houderschap, maar het blijft daar niet toe beperkt.

In de tijd van Karel de Grote was het leen louter persoonlijk en vererfde het niet. Vanaf het einde van de twaalfde eeuw was ook op het leen een bepaalde vorm van erfrecht van toepassing. Het leen kon slechts op de oudste zoon overgaan. In de loop van de dertiende eeuw zien wij echter een ontwikkeling, waarbij ook een dochter het leen kon erven. Dit voorrecht verleende de leenheer in de dertiende eeuw slechts voor één geval, in de veertiende eeuw kon men zogenaamde onversterfelijke van het leen verkrijgen. Dit hield in dat het leen bij elke overgang op een dochter kon komen, al behield een zoon de voorkeur. Aldus was een tweedeling in de lenen ontstaan. De lenen die alleen in mannelijke lijn konden vererven, noemde men zwaardlenen, slechte of versterfelijke lenen. De lenen die ook in vrouwelijke lijn konden vererven, noemde men daarentegen spillelenen, goede of onversterfelijke lenen.

Hierboven werd aangegeven, dat het leen tussen de negende en de dertiende eeuw op een bepaalde manier erfelijk was geworden. Anders dan het eigen goed, dat zonder tussenkomst van anderen onder de erfgenamen verdeeld werd, moest het leengoed bij vererving of overdracht opnieuw bij de leenheer verkregen – in de middeleeuwse term ‘verzocht’ – worden. Dat gold overigens ook voor het tijs- of cijnsgoed dat bij de tijs- of cijnsheer verkregen diende te worden. Wij zien hierin een restant van de oorspronkelijke regeling, waarbij het leen juist niet vererfde. Aangezien deze procedure telkens herhaald diende te worden spreken wij in juridische termen over het leenbezit als een houderschap onder bijzondere titel.

De wijze van verkrijging was als volgt. Wanneer een leenman kwam te overlijden, verviel zijn leen automatisch aan zijn leenheer. Zijn oudste zoon had een even automatisch recht op het leen van zijn vader, mits hij het binnen ‘jaar en dag’ bij de leenheer wist te verkrijgen, dus succesvol verhief. Hij moest de leenheer hulde brengen, de eed van trouw afleggen en het heergewaad voldoen. Deze heergewaden, aanvankelijk bestaande

uit tastbare zaken zoals een havik of een paar handschoenen en later uit geld, vormden voor de leenheer de enige inkomsten uit het leen. Behalve dit diende de leenman zeker in later tijd ook de leenakte van zijn vader mee te nemen teneinde zijn recht te staven. Daarmee was de leenheer verplicht de man formeel te belenen en aldus in het bezit van het leengoed te stellen. Bleef de leenman echter nalatig, dan pleegde hij verzuim en bleef het goed aan de leenheer. In de praktijk kon de leenman het verzuimde goed op een later tijdstip verkrijgen, maar dan moest hij een boete betalen.

2 ADMINISTRATIEVE ONTSTAANSGESCHIEDENIS

Ontstaansgeschiedenis van de bron

Bijna nooit wordt in bronnen bekend gemaakt waarom tot registratie – met name in registers – werd overgegaan. Soms treft men aan dat iets op schrift gesteld werd omdat het menselijk geheugen zwak was. Deze overwegingen vindt men echter niet in leenakten en leenregisters. Bij uitzondering deelde de klerk van Gijsbert, heer van Vianen, in 1381 mee opdracht te hebben gekregen een register van de lenen aan te leggen.¹⁰ Waarschijnlijk deed hij dat met behulp van aantekeningen op losse bladen, zoals blijkt uit het leenregister van Culemborg.¹¹ De opdracht aldaar op een schutblad *God wouts* lijkt daarom wat hoog gegrepen.

Nadat de leenregisters vanaf de vijftiende eeuw gemeengoed waren geworden, vond men een rechtvaardiging overbodig. Toen maakte men behalve registers van chronologisch geordende akten nog gebruik van de vorm waarbij de akten of notities eerst per leen en dan chronologisch zijn ingeschreven. Deze laatste methode vertoont zijn gebreken wanneer de aanvankelijk gereserveerde ruimte op is, men op een volgend leen stuit en gedwongen is te verspringen. De registers kunnen aldus rommelig worden. Het voordeel is dat een repertorium overbodig is.

In de vijftiende eeuw raakten oudere vormen van registratie uit de mode. Dit waren in de eerste plaats de zogenaamde manboeken, waarvan er weinige resten. Zij zijn ingericht per leenman en sommen onder zijn naam de door hem gehouden lenen op. Ruimte werd gereserveerd voor aantekeningen ofwel volledige akten om de mutaties van dit leenbezit te administreren. Een voorbeeld zijn de manboeken van het leenhof van Abcoude, die beginnen in 1380 en doorlopen tot omstreeks 1440.¹² Een voorganger van 1357 ging teloor. Daarnaast is het oudere manboek van de abdij Egmond te noemen. Het dateert volgens opschrift van 1358 en werd aangelegd in opdracht van abt Hugo van Assendelft (1354-1367). Het bevat echter ook een opdracht van zijn voorganger abt Willem van Rolland (1345-1351). Bovendien draagt het bewaarde register het nummer IIII, zodat aannemelijk is dat drie oudere registers verloren gingen.¹³ Het systeem van de manboeken had dezelfde voor- en nadelen als de leenregisters, die de lenen systematisch en niet chronologisch behandelen. Na 1440 komen deze bronnen niet meer voor.

Aan manboeken en leenregisters gaan zogenaamde denombrementen vooraf, dat zijn lijsten waarin leenmannen van een bepaalde leenheer op een bepaalde tijd werden opgesomd. De eerste lijst in Holland is weliswaar ongedateerd,¹⁴ maar zal oorspronkelijk zijn opgesteld in 1281 voor graaf Floris V bij zijn veldtocht tegen de Westfriezen. Een lijst van leen-

mannen van graaf Reinout II van Gelre dateert van 1326.¹⁵ Anders dan de titel van de uitgave suggereert bevat de lijst geen leenakten, maar is zij de registratie der leenmannen die de graaf na de dood van graaf Reinout I, zijn vader, die januari 1326 stierf, met de zogenaamde ledige hand hulde brachten. Dit verhef met ledige hand vindt plaats wanneer een nieuwe leenheer optreedt. De denombrementen bleven hierna dienst doen, wanneer een nieuwe leenheer aantrad en de leenmannen hun lenen met ledige hand moesten verheffen. In Brabant maakte men nog in 1440 een denombrement, daarna ging men over op een meer geregelde administratie door middel van chronologisch ingerichte leenregisters.

Bij uitzondering greep Karel de Stoute in Holland naar het middel van de denombrementen voor het verkrijgen van financiële bijdragen der leenmannen ofwel – minder gewenst – persoonlijke dienst in zijn talrijke oorlogen. Zijn opvolgers Filips de Schone en Karel V wendden het middel ten laatste aan om greep op de lenen te blijven houden. Naar hun zeggen zouden die anders verduisteren, dus door de leenmannen als eigen goed gezien worden.¹⁶

Verspreiding van het leenstelsel

Het ligt voor de hand, dat het leenstelsel vanuit het zuiden in Nederland is binnengedrongen. Dat moet al vroeg zijn geweest, want Harenberg heeft aannemelijk gemaakt dat in het begin van de negende eeuw een groep *homines franci* in het noorden van Brabant in werkelijkheid leenmannen van een zekere Alfger waren.¹⁷ Wat noordelijker is in 1129 sprake van mannen van de heer van Cuyk in Beesd, die het terrein in leen hadden waarop de abdij Marienweerd zou verrijzen.¹⁸ Later komt het leenstelsel vooral tot ontwikkeling in gebieden met een sterk landsheerlijk gezag. Daarom zijn leenmannen in Groningen en Friesland schaars. Leenheren ontbreken er zelfs geheel. Maar in de rest van Nederland heeft het leenstelsel tot omstreeks 1795 gefloreerd: honderden leenkamers hebben in die periode gefunctioneerd en leenregisters nagelaten. En ook al ging veel verloren, naar schatting beslaan de bewaarde registers meerdere honderden strekkende meters. Tenslotte werd de administratie in oost en west tamelijk uniform gevoerd, wat men moest vastleggen was immers steeds van dezelfde aard.

Formulieren

De meeste leenkamers zullen voor de akten, die zij hun leenmannen meegaven, hebben beschikt over een formulierboek met voorbeelden van deze akten. Het enige formulierboek dat ons bekend is bevindt zich in het archief van de graven van Holland,¹⁹ en bevat het volgende formulier: 'Alb. doen cont allen luden dat wi verliet hebben ende verliën mit desen

brieve Jan Spierinc van Veen alsulc liengoet als Herman van Veen, zijn vader, te houden plach dat is te verstaen ten rechten erfleen gelijkerwijs als dat register daerof inhoud, te houden van ons ende onsen nacomelingen hi ende sine nacomelingen etc. (daarbij waren – hierna volgen de getuigen), in orcunde etc.’ (hierna volgt de aankondiging van het zegel, de plaats en de datum).

In het formulierboek is geen tekst van een eerste belening aanwezig. Dit formulier is voor het afwijkende gedeelte daarom ontleend aan het archief van de heren van Voorne:²⁰ ‘Wi Machteld, vrouwe van Valkenburg etc., doen cont allen luden dat voor ons quam Hendrik Jansz. van Abbenbroek en droeg ons op van zijn vrijen eigen goed (hierna volgen de percelen) ende wi hebben hem verliet en verliet etc. als boven’.

3 VISUELE KENNISMAKING

- 1 Folio uit het manboek van de hofstede Putten van het jaar 1361, met notities in het oudste manboek van Zweder van Abcoude, heer van Putten, aangevangen in 1361.²¹ De leenmannen worden per plaats opgesomd, te beginnen met Geervliet, de hoofdplaats van Putten. Drie van de notities zijn gelijktijdig, werden twee notities zijn later toegevoegd en het blad wordt besloten met een notitie van 1386, die de overgang van het leen van de als derde genoemde Pieter Renger Jacobsz. vastlegt.
- 2 Folio uit het archief van het leenhof van Vianen, 1392 en 1393.²² Dit blad toont de leenmannen die hun lenen na de dood van Gijsbert van Vianen met ledige hand verzochten aan zijn zoon Hendrik van Vianen. Een iets later opschrift meldt dat onderstaande leenakten (zonder het beginprotocol) de vererving (versterfte) en overdracht (wandelinge) van de lenen van jaar tot jaar vastleggen.
- 3 Folio uit het repertorium van het leenhof van Vianen, zeventiende eeuw.²³ Dit blad van de toegang, die de administratie in de zeventiende eeuw bijhield op de chronologisch gerangschikte leenakten, toont een uittreksel betreffende een leen in Vlaams Brabant. Latere beleningen zijn niet geregistreerd.
- 4 Folio uit het repertorium van het leenhof van Vianen, 20^e eeuw.²⁴ Deze pagina uit het gedrukte repertorium op het leenhof Vianen (onderdeel: hofstede Ameide) laat de moderne methode van bewerking van een repertorium zien. Alle zakelijke gegevens over het leen zijn in de koptekst opgenomen en de feitelijke inhoud van de akten of notities is achter de jaartallen weergegeven.

hijn legmet die bestenve en die wuudling
 en den Consta maucy also als die en maucy re juncy
 versteruoy en verbluudely

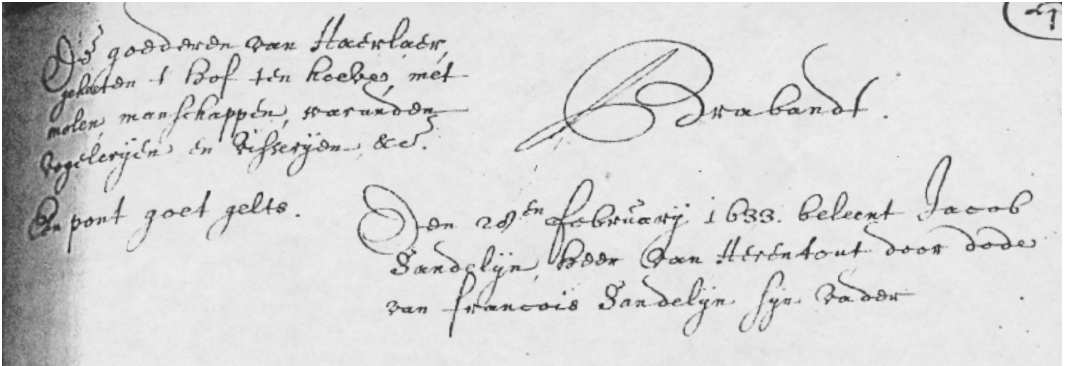
Dit sijn die ghene die heer goede en heer leey op sey milde
 verpocht hebben en hen henric hen van viane en den geye
 en die der meiden die den verledy mer dit hen Olyfbar
 willeke die van viane ghostruic is en zint versteruoy en den
 wuudels sijn inghenue ano wey en seer boerij volgende
 van juncy re maucy

Die beleen juncy sijn inghenue willems zuster luy de blie
 gheruoy en den geye lamber zeens wylf een vurdel lands re
 lege in den geyen boerij luy luyne after den waresloet bond
 meest ghesluyt willems willems z luy den blie den hie heeft by
 alreys ghesluyt die dacht kende juncy die boerij en griere
 willems dieens wylf en sijn kende En een halm hoene lands
 ghelegte tot sacruete bond meest geland herlen die den ruy
 en kende wouder land z tot ene onberster flide en fley
 die te verhengselbade mit ene mencken behoudele willems die
 lands sey die den blie kort sijnre luyfrote in de sey bester
 lunde manne hen henric die lunde splint die den blie lamber
 acruet z boerij die den drome die den ano xru

Die sey is gheruue boer and en boer onse manne Eytter
 my wessels z en droech ons op die helste die zed morgt lands
 ghelegte tot sacruete in onernesse onderdeelt land meest
 ghelant lamber mensennid wylf die heer kende en kende
 Olyfbar die menhond en hie boerij op itechtelwert die
 belenede en verheede luy juncy luy den drome pelegrijne
 sey die kort land re honde die ons tot ene onberster flide
 en fley die te verhengselbade mit ene gaderij ghesluyt
 behoudele Eytterey die den drome die den wylf luy luy luy
 luyfrote in der helste die sey luy lunde manne hen henric die
 lunde ghesluyt die luy die rulent willems land zed die
 ano xru des lunde die juncy die

It beleen van die wille gonde henric die luy den meest
 Oheru halle haerd my tot sijnre verhe luyfrote een hof
 stede luy eenre hoene land en die helste luy dym hoene lands

2
Archief van het
leenhof van Vianen,
1392 en 1393.

3
 Repertorium van
 het leenhof van
 Vianen, zeventiende
 eeuw.

2-8-1509: Jan van de Kerkhof voor heer Jan van Haaften kanunnik van St. Marie te Utrecht, bij dode van diens moeder, 13 fo. 4v.

Van het leen 11 is 11A afgesplitst.

11A. De smaltienden van Gameren.

7-6-1627: Gijsbert Schook te Utrecht voor mr. Cornelis van Krimpen, zijn zwager, bij overdracht door Willem van IJsselstein, 27/2 fo. 95-96.

HEMERT

12. **De helft van 8 morgen 2 hont land in Hemert in Perriestad, enerzijds: Hubert Goddijnsz. en Johan van der Weide, anderzijds: Johan Ude en de gemene wetering.**

6-12-1391: Otto Schade met lijftocht van Elisabeth, dochter van Gerard van Broekhagen, zijn vrouw, 6 fo. 4v.

9-5-1399: Pieter van Zuilen ten eigen, bevestigd door jonkvrouw Jan, en hij zal evenveel in het Sticht opdragen, 7 fo. 2, 6 fo. 4v.

HERENTHOUT

13. **De dagelijkse heerlijkheid van Herenthout (1552: in Brabant) met het gerecht tot 3 s. en de helft van alle tienden aldaar met manschappen en goed, (1552: waarvan Hieronymus Sandelijn de andere helft heeft).**

29-6-1433: Wouter van Vriesele¹⁾ Jansz., heer van Poederlee, zoals zijn voorouders na verzuim, 10 fo. 15.

21-5-1459: Magdalena van Vriesee en Pieter van Brimeu, zoon van Garm van Brimeu en Cornelia, diens vrouw, voor hun huwelijk bij overdracht door Wouter van Vriesele, haar vader, gehuwd met Geertruida van Helmond, zoals van Ameide, 10 fo. 86-87.

14-2-1497: Pieter van Brimeu, neef van de leenheer, bij dode van Pieter van Brimeu met lijftocht van Magdalena van Vriesele, zijn moeder, en omdat hij zelf niet kan komen wegens de onveiligheid van de wegen, zal Pieter van Boxmeer, neef van de leenheer, hulde doen, wanneer de leenheer in Brabant komt, 12 fo. 119-120.

9-2-1552: Jacob van Brimeu, heer van Poederlee, die van Walraven van Brederode geen akte heeft gehad, 17 fo. 195.

24-7-1613: Hendrik van Wijngaarden, heer van 's-Heeraartsberg, voor Florence van Brimeu, gehuwd met Filips Snoy, heer van Poederlee, bij dode van Jan van Brimeu, haar vader, binnensjaars na de dood van Jacob van Brimeu, 26 fo. 243v-244.

14. **Het goed te Herlaar, genaamd ten Hove, in Herenthout met molen, manschappen, heerlijkheden en toebehoren (1570: gespecificeerd in het leenboek van Herenthout).**

¹⁾ HS.: Friesland (!)

28-11-1437: Wouter van Vriesele, heer van Poederlee, voor Geertruida, dochter van wijlen de heer van Helmond, zijn vrouw, na uitstel zoals van Ameide en de leenheer schrijft Wouter van Quarebbe van Leuven, die aanspraak maakt op de manschappen, 10 fo. 24v.

21-11-1451: Magdalena, dochter van Wouter van Vriesele, zoals Geertruida van Helmond, haar moeder, na uitstel en zij mag Hendrik en Gijsbert van Helmond, Agnes van Helmond, gehuwd met Hendrik Becker en de kinderen van Margaretha van Helmond, weduwe Wouter Quarebbe, laten delen, 10 fo. 63.

14-2-1497: Pieter van Brimeu, 12 fo. 119-120.

7-8-1502: Adriaan Sandelijn alias Pietersz., burger van Antwerpen, voor Katharina van Brimeu, zijn vrouw, bij overdracht door Pieter van Brimeu, neef van de leenheer, haar broer, 12 fo. 155v-156v.

25-1-1513: Daniel Gerardsz., voor Adriaan Pietersz. Sandelijn voor Karel, diens zoon, 13 fo. 14.

1-2-1522: Arnout Sandelijn voor Jeroen Sandelijn, zijn broer, bij dode van Karel, diens broer, 13 fo. 46.

20-9-1535: Cornelis van Veere voor Adriana Sandelijn, zijn vrouw, bij dode van Karel, haar broer, en beschikking van haar vader met de helft, 17 fo. 43.

19-8-1540: Hubert van Wijk, heer van Onsenoord, voor Agnes en Katharina, zijn dochters, bij dode van Katharina Beukelaar, hun moeder, met de helft, hoewel zij niet verhief omdat zij kort na de dood van Adriana Sandelijn, haar moeder, stierf, 17 fo. 80.

...-1569: Jeronimus Sandelijn, heer van Herenthout, ridder, vermeld, LRK 340 fo. 192v.

24-11-1570: Nikolaas van Dam voor Gijsbert van Bronkhorst, heer van Schoten, ridder, voor Jacob Sandelijn bij dode van Jeronimus Sandelijn, heer van Herenthout, ridder, diens vader, met het geheel, LRK 289 c.Vianen fo. 29v, 24 fo. 43v-44v.

24-7-1613: François Sandelijn, heer van Herenthout, bij dode van Jacob, zijn vader, 26 fo. 243.

18-2-1633: Theofilus, heer van Kats, Coulster, Heiloo enz., voor Jacob Sandelijn, heer van Herenthout, bij dode van François, diens vader, 28 fo. 33.

HERWIJNEN

15. **Het gerecht van Herwijnen met de gift van de kerk (1431: en de vikarie aldaar, kosterij, schoolmeester en Heilige Geestmeester, het geleide van Herwijnen, de staalvisserij en vogelarij).**

28-1-1360: N.N., beleend door heer Jan van Herlaar, heer van Ameide, HSS. 797 nr. 466.

6-11-1423: N.N., beleend door het leenhof van Vianen, HSS. 797.

17-8-1428: Gijsbert van Giessen de jonge op verzoek van Gijsbert van Giessen zonder kerkgift, altaren en voorrang, 10 fo. 2v.

21-1-1431: Walraven van Haaften, neef van de leenheer, bij overdracht door Hak van de Polle voor Margaretha, weduwe heer Dirk van Herwijnen, na verzuim door

4 BRONKRITISCH COMMENTAAR

Interpretatie en betrouwbaarheid van de gegevens in de bron

De gegevens uit de leenregisters kunnen doorgaans als betrouwbaar worden aangemerkt. Slechts sporadisch komt het voor dat een fout in het anders zo secure werk is geslopen. Bij de hoeveelheid leenkamers in Nederland en de daarvan bewaard gebleven registers, is dat zeer weinig. Zo is in zeldzame gevallen vast te stellen dat de leenkamer zich in de genealogische verhoudingen vergiste. Dit kan uiteraard slechts bewezen worden wanneer afdoend tegenbewijs te leveren valt.²⁵

Voorts was het mogelijk dat de leenman weliswaar regelmatig een leen verhief, maar niet goed of helemaal niet wist waar het lag. In het laatste geval kon hij er ook snel de brui aan geven en om een ander leen vragen respectievelijk dit opdragen.²⁶ Mocht het veronderstelde perceel verwisseld zijn voor een ander, dan kwam ook dat pas aan het licht wanneer er iets bijzonders aan de hand was, bijvoorbeeld als de leenman het goed in eigendom wilde verkrijgen.²⁷ Maar dit alles is niet de regel en men heeft moeite een enkel voorbeeld aan te voeren.

Problematischer zijn de belendingen. Vóór de invoering van het kadaster was het gebruikelijk de ligging van een perceel vast te leggen door de namen der eigenaren van de naastgelegen percelen met hun windrichting te noemen. Het konden overigens ook straten of wateren zijn. Bij verhef van zijn leen diende de leenman de akte van zijn voorganger – dus meestal zijn vader – mee te brengen. De normale gang van zaken bij het leenhof bestond daarin, dat de man na verkrijging een nieuwe leenakte meekreeg, waarin het perceel met de oude belendingen onveranderd werd opgenomen. Voor de registratie was dit gemakkelijk, aangezien men geen vragen hoefde te stellen over nieuwe belenders. Het leen bleef zo voor het leenhof duidelijk herkenbaar. Wanneer het perceel werkelijk gevonden moest worden was men echter aangewezen op de plaatselijke secretaris en zijn veldboek of een vergelijkbare administratie. Daarin kon de leenman meermalen voorkomen zonder dat sprake kon zijn van steun van lang overleden belenders. Zo konden luie leenhoven de belenders eeuwen lang onveranderd laten.²⁸ Ook konden leengoederen ten gronde zijn gegaan door afkalving van rivieroeveren, kon de ligging in vergetelheid zijn geraakt of hun naam en omvang veranderd. Andere leenkamers zoals die van Meeuwen²⁹ en Gansoyen³⁰ daarentegen waren zeer actief, zodat de belendingen elke tien à twintig jaar wisselden. De meerderheid deed eens in de honderd jaar onderzoek naar de geldende belenders. Voor de onderzoeker geldt dat belenders weliswaar interessante informatie op kunnen leveren, maar wel aan andere bronnen getoetst dienen te worden.

Gerelateerde en toetsingsbronnen

Omdat het leenstelsel een gesloten systeem was, is het aantal toetsingsbronnen beperkt. Gewezen kan worden op de archieven van leenmannen, die beleningsakten ontvingen en deze hebben bewaard. Helaas leert de ervaring dat slechts een gering aantal van deze akten in origineel is overgeleverd. Mogelijk is dit het gevolg van het feit dat men de oude akte bij het leenhof achterliet zodra de nieuwe verkregen was. Deze kon vervolgens vernietigd worden, vooral als de akte al geregistreerd was. Men kon de akte natuurlijk ook zelf vernietigen. Daarnaast konden akten bij ongeval verloren gaan.

Behalve in origineel kunnen leenakten ook in afschrift overgeleverd zijn, meestal eveneens in het archief van de leenman. Mocht deze leenman een cartularium van zijn archief hebben samengesteld, dan is het zelfs denkbaar daarin series leenakten aan te treffen. Tenslotte komen afschriften van late leenakten voor in een fonds uit de Bataafse tijd, toen bezitters van heerlijke rechten in 1798 aanspraak konden maken op schadevergoeding voor hun verloren bezit en daartoe bewijsstukken moesten overleggen.³¹ Tot enige schadeloosstelling kwam het niet, maar wel bleven de meeste dossiers bewaard met daarin afschriften van leenakten.

Een tweede bron die rijkelijker voorhanden is, bestaat uit rekeningen van heergewaden die de leenman bij het verhef van zijn leen diende te voldoen.³² Veelal zijn deze rekeningen onderdeel van domeinrekeningen, bijvoorbeeld die van Buren en Leerdam³³ en Culemborg.³⁴ Het nuttigst is deze bron, die voor het repertorium gebruikt kan worden, wanneer de originele registratie verloren ging. De toetsingswaarde is minder, omdat het om uittreksels gaat. Soms ging een administratie er toe over slechts de totalen van de heergewaden op te geven. Een voorbeeld hiervan is Leerdam vanaf 1723.³⁵ Aangezien daar ook bijlagen met specificaties ontbreken, geeft deze bron nadien niets over individuele lenen.

Voor toetsing van gegevens uit leenakten kan, afhankelijk van de onderzoeksvraag, gebruik worden gemaakt van diverse bronnen. Is het onderzoek kadastraal, dan kan van de oude rechterlijke archieven gebruik worden gemaakt. Zoals gezegd bevatten die vrijwel nooit leenakten, maar lenen worden wel genoemd in boedelscheidingen en in registers van verkopen. Gaat het om prosopografisch onderzoek, dan kunnen de daarop betrekking hebbende bronnen zoals doop-, trouw- en begraafregisters, notariële archieven en dergelijke worden geraadpleegd. Bedacht dient wel te worden dat de gegevens uit de administratie van leenkamers een seriematig karakter hebben. In andere bronnen pleegt dat niet het geval te zijn.

Mogelijke gebruikswijzen van de bron in historisch onderzoek

Naar hun aard kunnen leenregisters en zeker de bewerkingen daarvan dienen voor onderzoek naar personen en percelen. Zoals boven gezegd moest de leenman een leen bij elke wisseling verheffen om de band met de leenheer te bestendigen. Zo kan een reeks bezitters van een bepaald leen worden opgesteld. Voorts was het gebruikelijk dat in de leenakte werd vermeld hoe de nieuwe leenman aan zijn bezit was gekomen. Soms beperkte men zich in de akte tot de nieuwe leenman. In dat geval dient de vererving te worden verondersteld. Het leenhof van Doorwerth geeft aan het einde van de zestiende eeuw mooie voorbeelden van akten met begeleidende memories.³⁶ Heeft de akte alleen de naam van de leenman, in de memorie staat ook de wijze van vererving vermeld.

Het object van het leen was meestal een perceel, maar kon in principe alles betreffen. Zo komen ook geldlenen³⁷ en – zeer uitzonderlijk – lenen van ponden peper, was, vijgen, amandelen en zijde en mudden zout³⁸ voor. Voor percelen geldt hetzelfde als voor de personen: gegevens over de ligging van het perceel kunnen verzameld worden en het kan met behulp daarvan op de kaart worden getekend. Zo kunnen gegevens uit verschillende tijden gebruikt worden voor het kadastrale onderzoek. Tenslotte is het mogelijk de formele juridische status van het leenhof en het gehele leenstelsel met behulp van leenregisters te bestuderen of te verifiëren. Het eerste kan men doen wanneer geen optekening van het geldende recht is overgeleverd.

NOTEN

- 1 Een repertorium bevat onder het opschrift van een leengoed de namen van de opeenvolgende leenmannen met verwijzing naar hun akten.
- 2 L. Galesloot, *Le livre des feudataires du duc Jean III de Brabant* (Brussel 1865).
- 3 P.N. van Doorninck, *Leenacten van Gelre en Zutphen, 1376-1402* (Haarlem 1901).
- 4 S. Muller Fz., *De registers en rekeningen van het bisdom Utrecht, 1325-1336 II* (Den Haag 1891) 662-708.
- 5 's-Gravenhage, Algemeen Rijksarchief (ARA), Archief van de graven van Holland (AGH), inv. nr. 710.
- 6 Ibidem, AGH, inv. nr. 242 en volgende.
- 7 A.C.F. Koch, *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299 I* (Den Haag 1970) nr. 233.
- 8 Koch, *Oorkondenboek*, nr. 239.
- 9 J.J.A. Wijs, *Bijdrage tot de kennis van het leenstelsel in de republiek Holland* (Den Haag 1939) 123-131 en 138-143.
- 10 's-Gravenhage, ARA, Leenhof van Vianen, inv. nr. 5, fol. 1: 'zeder dat hiit beval Sueder Voorns soen te verwaren ende te scriven'.
- 11 J.C. Kort, 'Het oudste leenregister van Culemborg', *Bijdragen en Mededelingen Vereniging Gelre* (1984) 35-42.
- 12 Utrecht, Het Utrechts archief, Archief van de bisschoppen, inv. nrs. 109b en 110.
- 13 J.C. Kort, 'Repertorium op de lenen van de abdij Egmond, 12e eeuw-1650', *Ons Voorgeslacht* (1998) 85.
- 14 's-Gravenhage, ARA, AGH, inv. nr. 706.
- 15 P.N. van Doorninck, *Het oudste Leenactenboek van Gelre, 1326* (Haarlem 1898).
- 16 J.C. Kort, *Het archief van de graven van Holland 889-1581 I* (Den Haag 1981) 104*.
- 17 E.J. Harenberg, 'De homines franci in de Codex Laureshamensis' in: C.M. Cappon e.a., *Ad fontes. Opstellen aangeboden aan prof. dr. C. van de Kieft ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar in de middeleeuwse geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam* (Amsterdam 1984) 39-60.
- 18 S. Muller Fz. en A.C. Bouman, *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301 I* (Utrecht 1920) nr. 327.
- 19 's-Gravenhage, ARA, archief graven van Holland, inv. nr. 194, fol. 1.
- 20 Ibidem, archief van de heren van Voorne, inv. nr. 29, fol. 83^v, nr. 310.
- 21 Ibidem, archief van de heren van Putten en Strijen, inv. nr. 63, fol. 1.
- 22 Ibidem, archief van het Leenhof van Vianen, inv. nr. 62, fol. 62.
- 23 Ibidem, Leenhof van Vianen, inv. nr. 43, volgnr. 38, fol. 51.
- 24 J.C. Kort, 'De leenhoven van Vianen, 1320-1666', *Ons Voorgeslacht* (1985) 426-427.
- 25 J.C. Kort, 'Repertorium op de lenen van de hofstede Haarlem, 1250-1649', *Ons Voorgeslacht* (1986) 314, nr. 17. Het betreft de aanduiding van 'vader', waar 'broer' had moeten staan.

- 26 J.C. Kort, 'Repertorium op de lenen van de hofstede Voorne, 1199-1650', *Ons Voorgeslacht* (1977) 429, nr. 132.
- 27 J.C. Kort, 'Repertorium op de lenen van de hofstede Haarlem, 1250-1649', *Ons Voorgeslacht* (1986) 312-314, nr. 17 en 's-Gravenhage, ARA, archief Leen- en Registerkamer van Holland, inv. nr. 246, fol. 178.
- 28 Zie bijvoorbeeld het leenhof van IJsselstein, waar van een perceel in de Ripikerwaard in Jutphaas vanaf de veertiende eeuw tot het eind van het leenstelsel gesteld werd dat een zekere graaf Bock er zat, J.C. Kort, 'De lenen van de hofstede IJsselstein, 1310-1656', *Ons Voorgeslacht* (1983) 480, nr. 93.
- 29 J.C. Kort, 'Repertorium op de lenen van de hofstede Meeuwen, 1366-1650', *Genealogisch tijdschrift voor Midden- en West-Noord-Brabant en de Bommelerwaard* (1999) 43-47, 133-138, 184-191 en 265-267.
- 30 J.C. Kort, 'Repertorium op de lenen van de hofstede Gansoyen, 1374-1729 (1776)', *Ons Voorgeslacht* (1996) 548-589 en 617-624.
- 31 's-Gravenhage, ARA, archief van het Wetgevende College, 1796-1801, inv. nrs. 390-442.
- 32 Zie hier p. 145-146.
- 33 's-Gravenhage, ARA, archief Nassause Domeinraad, inv. nrs. 2574-2727 en 2881-2894.
- 34 J.C. Kort, 'Repertorium op de lenen van de hofstede Culemborg, 1251-1648', *Ons Voorgeslacht* (1987) 43 en noot 2.
- 35 's-Gravenhage, ARA, archief Nassause Domeinraad, inv. nr. 5563, fol. 32.
- 36 Arnhem, RA Gelderland, archief Huis Doorwerth, inv. nr. 61, bijvoorbeeld fol. 13-14^v en 21^v-22.
- 37 J.C. Kort, 'Repertorium op de lenen van de hofstede Putten, 1229-1650', *Ons Voorgeslacht* (1979) 190-201, nrs. 179-219.
- 38 C. Hoek, 'De leenkamer van de hof te Wassenaar, 1226-1744', *Ons Voorgeslacht* (1978) 99, nr. 27.
- 39 A.P. van Schilfgaarde, *Het archief der heeren en graven van Culemborg I* (Den Haag 1949) 476-477, inv. nrs. 4779-4782 (leenregisters, lees: repertoria) en inv. nrs. 4783-4790 (manualen, lees: leenregisters).
- 40 W.M. Lindemann en M. van de Wiel, *Indices op de leenboeken van het leenhof van Brabant I* ('s-Hertogenbosch 1986) V en voorbeeld in capite; W.M. Lindemann en Th.F. van Litsenburg m.m.v. H.M.B. Jacobs, *Inventarissen van de archieven van de Raad en het leenhof van Brabant en de landen van Overmaze te 's-Gravenhage, (1586) 1591-1795, het Hof van Justitie en het Leenhof van Bataafs Brabant te 's-Hertogenbosch 1795-1802 en het Departementaal Gerechtshof en het Leenhof van Bataafs Brabant te Breda 1802-1811 I* ('s-Hertogenbosch 1981) 95-99, inv. nr. 1111 (leenregister, lees: repertorium) en inv. nrs. 1115-1121 (registers van akten betreffende leenzaken, lees: leenregisters).
- 41 L. Galesloot, *Inventaire des archives de la cour féodale de Brabant I* (Brussel 1870) 223-224, nr. 151 (in de serie registres dits leenbrieven, lees: leenregisters, het deel lopend tot 1661).

BIJLAGEN

A Vindplaatsen

Leenregisters treft men in de eerste plaats aan in archiefbewaarplaatsen in die van het Rijk. Dat is het gevolg van een actie van notarissen vanaf 1854 teneinde de rechtszekerheid te waarborgen. De leenregisters werden aldus gerekend tot de oude rechterlijke archieven. Daarvoor was tijdens Napoleon bevolen – blijkbaar met hetzelfde doel – de leenregisters bij de overheid in te leveren. Slechts de heer van Zoelen gaf gehoor aan deze oproep, waaraan het huidige fonds van het leenhof van Zoelen en Aldenhaag zijn ontstaan dankt. Deze reeks leenregisters was anders blijven berusten op de plaats waar zij behoorde: het archief van het kasteel Zoelen. Naderhand werden leenregisters als onderdeel van huis- en familiearchieven bij Rijksarchieven in bewaring gegeven. In sommige gevallen werden één of meer leenregisters door het Rijk aangekocht. Dit maakt al duidelijk dat leenregisters onderdeel zijn van een groter archief. Slechts de zeer grote leenkamers, zoals die van de landsheren en van de heer van Vianen, vormden een apart archief. In de inventaris van dit grotere geheel, zij het huis- of familiearchief, treft men de leenregisters aan in de rubriek Leenzaken.

B Gedrukte bronnen en literatuur

Gedrukte bronnen

Volledige akten zijn alleen gedrukt in de diverse oorkondenboeken. Veel belangrijker zijn de repertoria op de diverse leenhoven, die vanaf 1959 in overvloed in het tijdschrift *Ons Voorgeslacht* van de Zuid-Hollandse Vereniging voor Genealogie zijn afgedrukt. Buiten Holland zijn in Overijssel vrijwel alle leenkamers bewerkt, maar voor het overige zijn deze bewerkingen schaars.

Repertoria zijn uit de aard der zaak handzamer dan volledige teksten, omdat het formulier wordt weggelaten. Alle zakelijke gegevens betreffende de leenman, de wijze van verkrijging en de beschrijving van het leen worden echter opgenomen. De onderzoeker moet er wel op bedacht zijn dat sommige bewerkers de begrippen leenregister en repertorium verwarren. Zo worden in de inventaris van het archief van de heren van Culemborg de repertoria leenregisters genoemd, de werkelijke leenregisters met de volledige akten daarentegen manualen van de leenkamer.³⁹ In het leenhof van Brabant in 's-Hertogenbosch heten de repertoria evenzo leenregisters, de leenregisters die ook bijlagen bevatten daarentegen registers betreffende leenzaken.⁴⁰ Wellicht was de bewerkers ontgaan dat de leenregisters tot 1660 nog steeds in het Rijksarchief te Brussel berusten.⁴¹

Literatuur

- Berg, W.J. van den, *Historisch kadaster van de Binnen-Egmondten, 1602-1811*, 4 dln. (Utrecht 1985). (Heeft behalve van het rechterlijk archief ook gebruik gemaakt van het gedrukte repertorium op de lenen van de hofstede Egmond.)
- Buitelaar, A.L.P., 'Breukelen in de middeleeuwen: landschap-bewoning-rechtsmacht' in: E. Hattinga van 't Sant ed., *Convivium aangeboden aan prof. jkvr. dr. J.M. van Winter bij haar afscheid als hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Utrecht*. Middeleeuwse studies en bronnen 10 (Hilversum 1988) 105-138. (Maakt goed gebruik van allerlei gegevens over bezit en eigendom, onder meer ontleend aan leenkamers.)
- Eijken, E.D., *Repertorium op de Overstichtse en Overijsselse leenprotocollen 1379-1805*, 8 dln. (Zwolle 1995). Zie ook de website van het Rijksarchief in Overijssel, bij de op naam bevroegbare bronnen: <http://www.historischcentrumoverijssel.nl/overijssel/leenrep/index.htm>.
- Hoek, C., 'De woning van heer Dirk van Hodenpijl te Overschie en de geslachten Van Rodenrijs, Van Matenese, Uter Nesse, Van (der) Spangen, Van den Vene en Van (den) Dorpe', *De Nederlandsche Leeuw* (1965) kolom 2-19, 32-58, 66-90 en 195-210. (Doorwrochte studie op het gebied van kadaster en genealogie met veelvuldig gebruik van gegevens van leenkamers.)
- Hoek, C., 'Leenkameradministratie als bron voor het historisch onderzoek', *Contactbladen regionale en locale geschiedenis Noord- en Zuid-Holland* (1968) 53.
- Janssen de Limpens, K.J.Th., *Leen- en Laathoven in de Maastrandse Territoria vóór 1795* (Maastricht 1974).
- Kemkes, H., *Die Lehnregister der Bischöfe von Münster bis 1379* (Münster 1995).
- Keijzer, B. de, 'De repertoria op de leenkamers in het graafschap Holland', *Zuidhollandse Genealogieën* (1986) 68-71.
- Kort, J.C., *Overzicht van de leenkamers in Holland* (2e druk; Den Haag 1996). (Met opgaven van registratie en literatuur van meer dan driehonderd leenkamers in geheel Nederland.)
- Lindemann, W.M. en M. van de Wiel, *Indices op de leenboeken van het leenhof van Brabant*, 2 dln. ('s-Hertogenbosch 1986).
- Maris, A. J., *De leen-, keurmedige en tynsgoederen van de Sint Salvator-abdij te Prüm in Gelderland (leenkamer van Klarenbeek)* (Arnhem 1934).
- Mensema, A.J., *Repertoria op de registers van de particuliere leenkamers in Overijssel 1400-1809*, 3 dln. (Zwolle 1988).
- Ons Voorgeslacht*, Maandblad van de Zuidhollandse Vereniging voor Genealogie.
- Sanders, J.G.M., 'Heerlijkheden en domeinen' in: Sanders, J.G.M. ed., *Noord-Brabant tijdens de Republiek der Verenigde Nederlanden, 1572-1795. Een institutionele inleiding* ('s-Hertogenbosch en Hilversum 1996) 47-75.

Schilfgaarde, A.P. van, 'De Geldersche leenkamers' in: *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* (Den Haag 1948) 137-144.

Scufflaire, A., *Les fiefs directs des comtes de Hainaut de 1349 à 1504*, 2 dln. (Brussel 1978-1980).

C Begrippenlijst

- akte
geschrift, opgemaakt om als rechtsgeldig bewijs van het daarin vermelde te dienen.
- belening
handeling waarbij een leenheer een leenman in het bezit stelt van een leen.
- denombrement
lijst waarin leenmannen van een bepaalde leenheer op een bepaalde tijd werden opgesomd.
- felonie
trouweloosheid van de leenman.
- heergewaad
het object of bedrag dat de leenheer van de leenman ontving bij diens verhef.
- hofstede
terrein waarop een huis gebouwd is of was.
- hulde
eerbewijs dat de leenman zijn heer bracht bij het verhef.
- leenhof
het geheel van de leenmannen van een bepaalde hofstede of een aangewezen getal daaruit, bestemd om samen met de leenheer geschillen tussen andere leden van dit leenhof te beslechten.
- leenkamer
het geheel van de leenmannen van een bepaalde hofstede of meer bepaald de lokaliteit, waar de registratie van de leenmannen werd bijgehouden.
- memorie
geschrift, bevattend een beschouwing of verhandeling over een bepaald onderwerp.
- notitie
bevat een al dan niet uitgebreide opgave van de inhoud van een akte.
- repertorium
bevat onder opschrift van een leengoed de namen van de opeenvolgende leenmannen met verwijzing naar hun akten.
- tijns- of cijnsgoed
vorm van bezit van land, dat belast was met een onveranderlijk jaarlijks bedrag voor een tijns- of cijnsheer.

verhef van een leen

procedure van verkrijging door de leenman van zijn leen.

verhef met volle hand

procedure die plaatsvindt wanneer een nieuwe leenman optreedt.

verhef met ledige hand

procedure die plaatsvindt wanneer een nieuwe leenheer optreedt.

verzuim

verbeurte van het leen aan de leenheer wegens nalaten van verhef door de leenman.